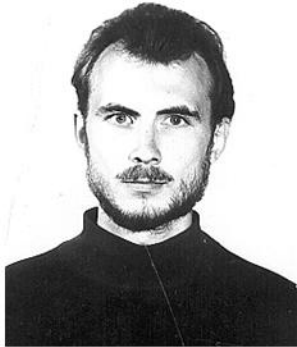

Крутілов В.В., Інститут археології України НАН України; **Смирнов О.І.**, Миколаївський державний університет

Крутілов Валерій Вікторович (1970 р.н.) Закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка у 1995 р. Лаборант І категорії Інституту археології України НАН України. Тема кандидатської дисертації: *“Металообробне ремесло Ольвії”*.

Смирнов Олександр Ігорович (1981 р.н.) Студент V курсу історичного факультету Миколаївського державного університету. Тема наукового дослідження: *“Археологія Ольвії”*.

Дослідження будівельних комплексів VI ст. до Р.Х. – I ст. по Р.Х. на ділянці “Кліф” Нижнього міста Ольвії

У статті розглядаються деякі проблеми розвитку фортифікації полісу в передгетський та післягетський періоди. Будівельні комплекси, які були розкриті у сезоні 2001 року, виявили залишки підвалів пізньокласичного-ранньогрецького часу (IV-III ст. до Р.Х.), що дозволяє більш детально вивчити соціально-економічну та культурну історію Ольвії й Північного Причорномор'я.

The article deals with some problems of fortification development of Ancient Greek Polis in pre-getion and post-getion periods. Building complexes discovered in the season of 2001 reveal the remnants of ancient basements in late classical and early-hellenic periods. This gives better possibilities to the study of economic, social and cultural history of Olvia and Northern part of the Black Sea region, including the humane norms and principles of interethnic communication among citizens of polyethnic Ukraine.

Вже більше ста років ведуться систематичні планомірні дослідження величезного древньогрецького полісу Північно-Західного Причорномор'я – Ольвії, що свідчить про актуальність даної проблематики. Вчені-антикознавці пробують по можливості повно висвітлити політичну,

соціально-економічну і культурну історію міста-держави від його зародження на межі VII-VI ст. до Р.Х. до загибелі полісу в другій половині IV ст. по Р.Х.

Періодизація історичного існування Ольвії запропонована в багатьох працях вітчизняних

вчених (О.С.Уваров, В.В.Латишев, Б.В.Фармаковський, Л.М.Славін, С.Д.Крижицький, П.Й.Каришковський, Ю.Г.Виноградов, В.В.Рубан) [1]. Щодо загальноантичної періодизації, то Ольвійський поліс вписується в її рамки й послідовно проходить усі її етапи від архаїчного до римського, відповідно з властивими для будь-якого грецького поліса, особливо периферійного, індивідуальними особливостями [2].

Конкретні археологічні дослідження на території городища та хори поліса є важливим вкладом у вирішення загальної задачі відтворення тисячолітньої історії Ольвійської держави. Уточнюючи та конкретизуючи планування міста, аналізуючи будівельні залишки різних хронологічних періодів, з'ясовуючи їх функціональне призначення, дослідники допомагають реконструювати важливий етап історичного розвитку півдня України – античної епохи.

Історія Ольвії поділяється на два відчутно окремих один від одного періоди, розділених гетьським спустошенням поліса в середині I ст. до Р.Х., які відповідно мають назву передгетьського і післягетьського [3]. Обидва періоди вивчені нерівномірно, незважаючи на те, що дослідження кожного почалися в один і той же час та проходили паралельно, що обумовилось поганим станом шарів I-IV ст. до Р.Х., частково зруйнованих видобуванням каменю турками для побудови Очакова, а також мешканцями села Парутине в господарських цілях.

Виділяється п'ять основних хронологічних етапів вивчення Ольвії перших віків до Р.Х. Перший етап – кінець XVIII – рубіж XIX-XX ст. – пов'язаний з іменами таких вчених, як О.С.Уваров, І.Є.Забелін, В.Г.Тізенгаузен, П.І.Кеппен, І.М.Муравйов-Апостол, В.В.Латишев та багато інших, деякі з їх робіт не втратили свого значення і на даний момент.

Другий етап – 1902-1915 рр. Це час початку планомірного дослідження полісу, очолюваного Б.В.Фармаковським, час виявлення планування міста, відкриття та початок дослідження його адміністративного та релігійного центрів (агора і темінос) і накопичення археологічного матеріалу.

Третій етап – 1921-1935 рр. Ольвія стає заповідником. Продовжуються роботи Б.В.Фармаковського, С.А.Семенова-Зусера. Під час хвороби та після смерті Б.В.Фармаковського роботами керувала вчена рада. Дослідження цього періоду загалом були малорезультативними.

На четвертому етапі – 1936-1971 роки – роботи очолювали учні Б.В.Фармаковського: Л.М.Славін, О.М.Карасьов, О.І.Леві, Т.М.Кніпович, які об'єднали вчені колективи Києва та Ленінграда. Він характеризується великим об'ємом досліджень, але недостатньою увагою, через деякі обставини, до будівельних залишків. П'ятий етап триває з 1972 р. по наш час. Закладені нові ділянки, уточнена топографія, йдуть дослідження основних масових категорій археологічного комплексу городища [4].

В останнє десятиліття вийшло два монографічні дослідження післягетьського періоду. У праці С.Б.Буйських комплексно розглянута проблема організації оборони міста, побудови фортифікаційних споруджень, показані пам'ятки хори оборонного характеру та досліджені деякі інші питання, пов'язані з фортифікацією і військово-політичним станом регіону [5]. Робота В.В.Крапівіної [6] присвячена аналізу матеріальної культури післягетьської Ольвії: архітектурно-будівельних та виробничо-господарських споруд, скляних, металевих, керамічних комплексів. У книзі також виділені та охарактеризовані основні етапи історичного розвитку поліса в перші століття до Р.Х.

Передгетьський період в історичному і археологічному плані вивчений більш повно в зв'язку з наявністю достатньої кількості матеріалу. Праці на цю тематику таких видних вчених, як Л.М.Славін, О.М.Карасьов, О.І.Леві, Ю.Г.Виноградов, П.Й.Каришковський, є дороговказом для наступних досліджень поліса. Із останніх робіт на особливу увагу заслуговує монографія С.Д.Крижицького, Н.О.Лейпунської [7], де висвітлені історія міста, його матеріальна культура, мистецтво, основні археологічні комплекси, історіографія проблеми.

Важливим етапом у дослідженні Ольвійського поліса стало друкування матеріалів наукових читань до 75-річчя заснування історико-археологічного заповідника "Ольвія" НАН України [8]. Збірник багатогранний, висвітлює питання соціальної, політичної, економічної історії та життя "Щасливої". З новітніх досліджень потрібно виділити та розглянути збірник наукових праць Інституту археології НАН України, присвячений 70-річчю С.Д.Крижицького, заступника директора та завідуючого античним відділом, у якому опубліковані статті провідних антикознавців України та зарубіжних фахівців [9].

Збірка охоплює різні сторони історії та культури Північного Причорномор'я за античної доби. В ньому знайшли відображення проблеми політичного та соціально-економічного життя античних держав, розвитку ремесел, торгівлі, містобудівництва та архітектури, ідеологічних уявлень, висловлюються питання античної епіграфіки, нумізматики, гліптики, а також історії науки.

В даній праці представлені результати досліджень на ділянці "Кліф-2" під час польового сезону 2001 р.

В останнє десятиріччя на території ольвійського городища та його хори посилюлися грабіжницькі "дослідження" "чорних археологів", які набули вражаючих розмірів. Значні площі культурного шару самого поліса і сотні поховань некрополя зазнали повного чи часткового знищення. Тільки за період осені-весни 2000-2001 рр. було перекопано біля 2000 кв. м городища і 10000 кв. м міста мертвих [10]. Через це основні сили ольвійської експедиції 2001 р. були перегруповані з постійних ділянок Р-25, Т-3 на ділянки, більш пошкоджені від грабіжницьких робіт. Це ділянка НМФ-ПС (нижнє місто Фармаковського, північно-східна частина) площею у 500 кв. м та ділянка "Кліф-2".

У 1995 р. в районі ділянки "Кліф-2", в прибережній частині, П.Д.Діатроптовим велися дослідження жилого приміщення III ст. по Р.Х., кладки якого відкрилися в зв'язку з розмивом берегової лінії. У 2000 р. на місці грабіжницького шурфу, на березі поблизу з ділянкою НМФ, був закладений розкоп "Кліф-1". В результаті робіт, проведених Д.М.Хмелевським, був виявлений підвал з амфорами V ст. до Р.Х. У 2001 р. дослідження на ділянці були продовжені, але внаслідок підйому ґрунтових вод припинені і ділянка законсервована. Цей будівельний комплекс являє собою найбільш ранній з відкритих в НМФ.

Ділянка "Кліф-2" закладена на місці грабіжницьких розкопів у створі з "НГ" 1936 р. (розкопки Л.М.Славіна) в зв'язку з необхідністю фіксації, а також консервації, можливо, збережених будівельних залишок.

Розкоп умовно (у зв'язку з деякими природними факторами) був розділений на південну і північну частини. Розміри південної частини: довжина – 11,2 м (північ-південь), ширина – 1,70-2,30-5,00 м (захід-схід). Розміри північної частини: довжина – 11,50 м (північ-південь), ширина – 2,50-4,00 м (захід-схід). Підвал в південній

частині був частково розкопаний у 1995 р. (розкопки П.Д.Діатроптова). Загальна площа ділянки "Кліф-2" склала біля 150 кв. м [11]. Забігаючи вперед, слід відмітити, що результатом робіт стало розкриття залишків двох будівельних періодів ольвійського поліса: передгетського та післягетського.

Спочатку слід описати залишки післягетського будівельного періоду, бо цей матеріал більш пізній (I-III ст. по Р.Х.) та знаходиться практично на поверхні і досліджується на перших етапах роботи експедиції. З початком польових робіт зняли задернований гумусований ґрунт по всій території ділянки, його глибина складала 0-0,10-0,28/0,45-0,50 м від рівня сучасної денної поверхні. Матеріал, що супроводжував зняття гумусу, був різноманітний, численний, але неоднорідний у датуванні, в більшості це перші століття по Р.Х. Варто відзначити знахідку бронзової монети 98-161 рр. по Р.Х. [12].

Нижче, на глибині 0,45-0,50-1,52 м від рівня сучасної денної поверхні відбувається зміна ґрунту, він стає темним жовтоглинистим, зі світлими жовтоглинистими вкрапленнями, мілким та середнім вапняковим бутом, вугликами. А у північно-західному куті на ідентичній глибині була відкрита та зачищена сирцева поверхня на площі 2,20 (північ-південь) x 1,70 (захід-схід) м, що має осідання в центрі до 0,15 м.

Нижче описаного ґрунту, на глибині 1,52-1,94 м, на відстані 0,77 м від північного борту розкопу та 1,16-1,23 м від західного борту розкритий розвал вогнища форми трапеції розміром 0,34-0,62 (північ-південь) x 0,66 (захід-схід) м. Саме вогнище заповнено дрібною керамікою, шматками печини і вапнякової крихти, які підмоцнені малим та середнім вапняковим бутом. Нижче простежується шар попелу товщиною до 5 см. Матеріал, який супроводжував описані вище шари, численний, в основному датується I-IV ст. по Р.Х. Ця амфорна тара, столовий, кухонний посуд, також червонолакова. Треба відзначити наявність браку, п'яти бронзових монет, п'ятистрокового графіті на стінці з перерахуванням імен.

Щодо суто будівельних залишків, то на певну увагу варті кілька траншей, кладок, загородок (нумерація об'єктів відсутня для уникнення плутанини, нумерація спільна з ділянкою "Кліф-1"). Траншея, виявлена в північно-східній частині ділянки, має сім рівнів підлоги, трамбівки товщиною 0,15-0,25 м кожний. Матеріал в основно-

му відноситься до I ст. до Р.Х. – III ст. по Р.Х., але нижче траншеї намічається перевага кераміки V–IVст. до Р.Х., наявні монети-дельфінчики.

Головні характеристики кладок цього будівельного періоду такі: кладка №1. На глибині 0,64 м вона зорієнтована по вісі північ-південь, довжина її – 1,33 м (західний фасад) – (східний фасад). Вона рядова постеліста однофасадна (чільний фасад – східний), тришарова, середній шар заповнений дрібним, середнім і крупним вапняковим бутом; складена на глиняному розчині, шви становлять 3–22 см. За кладкою явно простежується виборка довжиною 4,85 м. Кладка №2, розкрита в кв. 46 південь-захід, 66 північ-захід на глибині 0,10–0,45 м, є фундаментним рядом східного закінчення оборонної стіни римського часу, знайденої Л.М.Славіним у 1936 р. Ширина її – 1,83–1,85 (північ-південь) м, довжина 1,12–1,53 (захід-схід) м. Її характеристики – постеліста, іррегулярна, рядність практично не дотримана, п'яти-, шестишарова, фасади не дотримані, складена недбало, на глинистому розчині, шви – 1–7 см. До них забутований щебінь та дрібний вапняковий бут.

Кладка №3 виявлена в кв. 26 (південь-захід) на глибині 2,93 м від рівня сучасної денної поверхні. Західна частина кладки сягає до західного борту розкопу, видовжена по вісі захід-схід, довжина – 1,01 м, ширина 1,34 м. Збереглися два рядки кладки. Вона постеліста, тришарова, іррегулярна, складена на глиняному розчині, шви – 0,2–7 см. Очевидно, кладки №1 і 3 складають єдиний комплекс і є північною стіною оборонної башти римського часу (I–III ст. по Р.Х.). На північ від кладки виявлена виборка, її довжина 4,00 м (захід-схід). Слід відмітити, що матеріал з вищеписаних рівнів доволі змішаний (V ст. до Р.Х. – II ст. по Р.Х.), але збільшується частка чорнолакового посуду і, навпаки, зменшується кількість червонолакової кераміки.

Найбільш цікаве відкриття післягетської Ольвії – вже описана кладка №3 (північної стіни оборонної башти римського періоду). Після її відкриття стала більш чіткою картина оборонної системи поліса I–III ст. по Р.Х. Башта стала логічним завершенням роботи Л.М.Славина 1937 р., коли були виявлені залишки північної оборонної стіни, але не знайдена явно виражена башта, яку в той час вважали знищеною лиманом [13].

Передгетський будівельний період за підсумками роботи у 2001 р. на ділянці “Кліф-2” представлений більш комплексно, ніж післягетський.

Це об'єкти пізньокласичного-ранньоелліністичного часу, а точніше – це комплекс підвалів жилих будинків I, II, III, протягнутих вздовж берегової лінії по вісі північ-південь.

Підвал №1 був частково розкопаний у 1995-р. (праця П.Д.Діатроптова). Збереглася південна стіна приміщення довжиною 3,75 м, шириною 0,64–0,75 м, висотою 0,75–1,20 м, у 2–6 шарів кладки, висотою 0,22–0,25 м кожний, східна стіна довжиною 3,75 м, шириною 0,60–0,68 м, висотою 0,20–0,57 м у 1–3 шари, висотою 0,17–0,20 м кожний, північна стіна довжиною 5,90–6,00 м, шириною 0,70–0,74 м, збереглася у 1–3 шари висотою 0,10–0,62 м на кожний, при загальній висоті 0,15–0,51 м. Північна стіна підвалу №1 також є північною стіною приміщення, що іде у західний борт кліфу, і південною стіною підвалу №2. Західна стіна підвалу не відстежується – приміщення уходить в західний борт, над яким була побудована та відреставрована кладка римського часу. Не зберігся і південно-східний кут приміщення.

По всьому приміщенню нижче підшви кладки простежені рівні полів товщиною 0,09–0,14 м. Над ними, практично по центру підвалу, виявлено лежачий на постелі з ухилом до сходу вапняний блок розмірами 1,10х0,76–0,86х0,38 м. Подальше вивчення було припинено у зв'язку з постійним прибуванням лиманної води до підвалу, що вкрай утруднило роботу.

Матеріал, знайдений у приміщенні, – амфорна тара: уламки хіоських пухлогорлих, ковпачкових амфор, амфор іонійських центрів, також фасоських та типу Солоха I (V–III ст. до Р.Х.) – дозволяє його датувати [14]. З індивідуальних знахідок – це уламок теракоти та монета (залишилась не визначеною).

Підвал №2 з півночі прилягає до підвалу №1. Східна стіна повністю знищена лиманом, південна, як зазначалося вище, є суміжною з північною стіною підвалу №1. Північна стіна має довжину по південному фасаду 5,38 м, по північному – 6,25 м, шириною – 0,77 м, висотою – 0,23–1,00 м, збереглося 1–4 ряди висотою 0,17–0,25 м кожний. Стіна була більш довгою, що просліджується по рихлому, темному жовтоглинистому ґрунті, вибірки кладки її довжина 0,87–1,32 м. Західна стіна підвалу №2 має довжину по східному фасаду 4,50 м та 5,50 м по західному, ширину – 0,87 м, висоту – 1,00–2,10 м, збереглася у 1–7 рядів висотою 0,24–0,32 м.

Ґрунт у другому приміщенні жовтоглинистий, зі світлими попелястими включеннями,

шматками сіро-зеленої спонділової глини, річковим піском. Матеріал (артефакти) на відміну від підвалу №1 більш змішаний, представлений амфорною тарою, червонолаковою і чорнолаковою керамікою (VI ст. до Р.Х. – II ст. по Р.Х.). Над підвалом №2 було виявлено декілька шарів черепичної вимостки, можливо, що це вулиця, вимощена після припинення існування приміщення.

Підвал №3 зберігся вкрай фрагментарно. Він представлений західною стіною: довжина – 5,25 м, ширина – 0,60-1,05 м, висота – 0,12-0,62 м, у 1-4 ряди по 0,12-0,28 м кожний. Фрагментарна північна стіна збереглася у довжину на 1,30-1,38 м, шириною 0,75 м. Загальна висота при наявності 2-3 рядів – 0,98 м. Південна стіна була описана при розгляді підвалу №3.

Ґрунт у приміщенні майже нічим не відрізняється від ґрунту підвалу №2, рівнів підлог не простежено. Супроводжувальний матеріал практично ідентичний матеріалу підвалу №1, але слід обов'язково відмітити знахідку розвалу рідкісної у нас пунічної амфори II ст. до Р.Х. [15], шести монет, свинцевої герми та фрагменту свинцевого букранія. Кладки, застосовані при будівництві підвалів, відрізняються від кладок після-

гетської Ольвії своєю вишуканістю. В основному вони рядові, постелісті, дво-, тришарові, одно-, дволицьові, точково-ложкові, середній шар в основному заповнений дрібним та середнім вапняковим бутом. Матеріал, який був застосований при будівлі, – це вапнякові плити, їх уламки, крупний, середній та дрібний вапняковий бут, складений на добротному глинистому розчині [16]. При подальшій роботі у північно-західному куті розкопу були знайдені ще три фрагментарні кладки, які, скоріш за все, являють собою залишки приміщення підвалу №4 цього ж будівельного періоду.

Таким чином, у результаті останніх робіт сезону 2001 р. на ділянці “Кліф-2” були розкриті оборонні споруди I–III ст. по Р.Х., що є продовженням виявлених раніше на ділянці НГ. Також досліджено комплекс підвалів житлових будівель пізньокласичного та ранньоелліністичного часу, які в цій частині міста практично не вивчені. Подальші розкопки берегової лінії Ольвії дозволяють більш чітко уявити етапи будівництва Нижнього міста у передгетський період, простежити створення фортифікаційних споруд післягетської Ольвії.

Література

1. Уваров А.С. О древностях Южной России и берегов Черного моря. – СПб., 1851. – С. 71; Латышев В.В. Исследование об истории и государственном строе города Ольвии. – СПб., 1887; Фармаковский Б.В. Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г. // Советская государственная академия истории материальной культуры (СТАИМК). – 1926. – Т. 1. – С. 143 и сл.; Славин Л.М. Периодизация исторического развития Ольвии // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. – М., 1959; Кръжицкий С.Д. Ольвия: историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. – К., 1985. – С. 173-178; Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-западного Причерноморья в античную эпоху. – К., 1988. – С. 19-26; Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. VII-I вв. до н.э. Историко-эпиграфическое исследование. – М., 1989. – С. 20-25.
2. Кръжицкий С.Д., Крапивина В.В., Лейпунская Н.О. Главные этапы исторического развития Ольвии // Археология. – 1994. – №2. – С. 18-44.
3. Кръжицкий С.Д. Ольвия: историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. – К., 1985. – С. 169-172.
4. Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I–IV вв. н.э. – К., 1993. – С. 3-6.
5. Буйских С.Б. Фортификация ольвийского государства (первые века нашей эры). – К., 1991. – С. 16-24.
6. Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I–IV вв. н.э. – К.: Наук думка, 1993.
7. Кръжицкий С.Д., Лейпунская Н.А. Ольвия. Раскопки, история, культура. – Николаев, Возможности Киммерии, 1997. – 187 с.
8. Ольвия та античний світ / Ін-т археології НАН України. – К., 2001. – 182 с.
9. Северное Причерноморье в античное время. – К., 2002. – 208 с.
10. Крапивина В.В., Буйских А.В., Крутилов В.В., Хмелевский Д.Н., Смирнов А.И. Охранные раскопки в южной части Нижнего города Ольвии в 2001 году (краткие итоги) // Археологічні відкриття в Україні. 2000-2001 pp. – К., 2002. – С. 152.
11. Ibid. – С. 154-155.
12. Крапивина В.В., Крутилов В.В., Смирнов А.И. Отчет. О раскопках на участке “Клиф-2” в Ольвии в 2001 году. – К., 2002. – С. 318.
13. Буйских С.Б. Указ соч. – С. 79-81.
14. Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1960. – №85. – С. 148, 150-153, 161.
15. Ibid. – С. 162-163.
16. Крапивина В.В., Крутилов В.В., Смирнов А.И. Отчет. – С. 318.

Надійшла до редколегії 05.05.2003 р.